

FTAMP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-2\(4\)-8](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-2(4)-8)**ҚАЗАҚ - ЖОҢҒАР ТАРТЫСЫНДАҒЫ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР****Гауһар Батырбекқызы¹, Қуаныш Нұрғазы^{2*}***Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент, Қазақстан)¹**Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)²*E-mail: goha_batyr@mail.ru¹history.kazakhstan@yandex.ru²<https://orcid.org/0000-0003-1356-7770><https://orcid.org/0009-0004-8438-2188>

Аңдатпа. Ғылыми мақалада XVII-XVIII ғасырларда Қазақ хандығы жеріне жоңғар шапқыншылықтарының барысы мен жекеленген көрністері талданады. Сонымен қатар аталған зерттеуде тарихи жаңа ақпараттардың, зерттеулердің, еңбектердің және ауысша деректерден алынған мәліметтеріне сүйене отырып, екі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуына талдау жасалынып, соғыстың шығу себептерін, соғыстың алғашқы жылдарындағы қазақтар үшін жеңілістің себептері талданады.

Жоңғар басқыншылығының себеп-салдары мен зардаптарын жан-жақты зерттеп, анығын ашып, түбіне жету мүмкін емес болса да, бүгінгі күнде қазақ халқының азаматтық парызы ретінде де қазақ - жоңғар басқыншылығының жекеленген мәселелерін қарастыруға үлкен мән берілуде. Аталған зерттеу жұмысында жоңғар шапқыншылығының жалпы кезеңдері қамтылып, салыстырмалы талдауға баса назар аударылған. Ғылыми әдебиеттерге шолу жүргізе отырып, зерттеушілер арасындағы қайшылықтары мен зерттеушілердің алғашқы жазбаларынан бастап, кейінгі жаңа зерттеушілердің жазбаларына сәйкес қысқаша тарихнамасы жасалды.

Көшпелі қоғамның сыртқы агрессия жағдайына қарамастан, қазақ қолбасшыларының қалыпты өмір салтын ұстап тұру амадарын жасауға тырысқанын көреміз және осы қақтығыстардың мемлекеттік жүйенің қалыптасуына, өзгеруіне ықпал жасады. Қазақ елі басына ауыр-ауыр күн туған тарихтың қиын-қыстау кезеңдерінде қазақ қолбасшылары мен батырлары алдын алу шараларын ұйымдастыру, қазақ жерінің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы әр кезеңдегі халықтың бірлігін, мемлекеттігін сақтауға тарихта айтарлықтай орын алады. Зерттеудің мақсаты жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі Қазақ хандығының негізгі проблемаларын кешенді талдау және олардың қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және мәдени трансформациясына әсерін бағалау болып табылады. Жоңғар шапқыншылығына қатысты жылда жаңа тың деректер мен зерттеу қортындылары шығып жатыр. Сол мәліметтерді жинақтап, салыстырып және жан-жақты қарастыру мақсатында зерттеу объектісі ретінде зерделеуге тура келеді.

Түйін сөздер: Қазақ-Жоңғар тартысы, Жоңғар басқыншылығы, Қазақ әскерінің қолбасшылары, Қазақстан тарихы, Соғыс стратегиясы, Қазақ хандығы.

Кіріспе

XVII және XVIII ғасырлар Қазақ хандығы үшін өткір тұрақсыздық кезеңі болды, оның барысында көптеген дағдарыстар оның саяси және әлеуметтік құрылымын өзгертті (Акимбеков С., 2025:450). Олардың ішінде жоңғарлардың

ұзаққа созылған шабуылдары ерекше орын алды, басқару нысандарына, әскери жұмылдыру мен аймақтық дипломатияға әсер еткен негізгі сыртқы факторға айналды (Ускенбай К.З., Пищулина К.А., Атығай Н., 2006:52). Жоңғар хандығымен жүйелі қарулы қақтығыстар халықтың жаппай жоғалуына, экономикалық және мәдени орталықтардың жойылуына, сондай-ақ мәжбүрлі көші-қон процестеріне әкелді (Левшин А.И., 1832:39). Қазіргі жағдайда бұл кезеңге деген қызығушылық ұлттық бірегейлікті және көшпелі қауымдастықтардың өмір сүру тетіктерін қайта қарау аясында қайта жанданды. Қазақ хандығының осалдығы мен тұрақтылығы факторларын түсіну тарихи оқиғаларды түсіндіріп қана қоймай, Орталық Азиядағы қазіргі заманғы әлеуметтік және геосаяси сын-қатерлерді талдау үшін сабақ алуға көмектеседі.

Жаһандану және өңірлік зерттеулердің маңыздылығының артуы аясында қазақ және Жоңғар хандықтарының қарама-қайшылықтарын зерттеу көшпелі қоғамдардағы билік құрылымдарының динамикасы туралы идеяны кеңейтуге мүмкіндік береді (Әбдәкімұлы Ә., 1997:402). Бай тарихнамаға қарамастан, көптеген аспектілер жеткілікті түрде қамтылмаған: ішкі саяси қақтығыстар, армия ұйымының ерекшеліктері, сондай-ақ дипломатиялық шешімдердің рөлі. Бұл мәселелерді қайта қарау қазақтың тарихына ғана емес, жалпы Еуразия тарихымен, этнологиямен және салыстырмалы саясаттанумен айналысатын ғалымдар үшін өзекті. Сонымен қатар, бұл тақырып атаулы күндерге, батырлардың батырлығы мен жеңістеріне сүйсінген Қазақстанның мәдени мұрасына құмар кең аудиторияны қызықтырады.

Жоңғар шапқыншылығы төндірген қауып қатер, қазақ хандығы ішіндегі негізгі құқықтық және әлеуметтік өзгерістердің басталуына айналғандығымен де анықталады. Мәселен, сол кездегі хандардың "Жеті жарғы" заңдар жинағын қабылдауы, жалпы Ұлттық Құрылтай жиналысын ұйымдастырудың алғы шарттарын орнату, ру басшыларының рөлін күшейту және халықтық біріккен күштің маңыздылығын арттыру. Бұл үдерістер қазақ мемлекеттілігі мен ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына ұзақ мерзімді әсер етті. Осылайша, Жоңғар шапқыншылығының себептерін, барысы мен салдарын терең талдау көшпелі қоғамдағы институционалдық жүйесінің құрылуы және оның эволюциясын түсінуге жаңа бағыттарын ашады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Қазақ хандығының негізгі проблемаларын жан жақты талдау үшін бірін бірі толықтыратын әдістемелер кешені қолданылды. Тарихи-аналитикалық әдіс – шежірелерден, шежірелерден және заманауи зерттеу еңбектерінен алынған мәліметтерді жүйелеу және салыстыру. Хандардың саяси шешімдері, билік құрылымы мен әскери оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау (Моисеев В.А., 1991:238).

Салыстырмалы тарихи әдіс – қазақ және Жоңғар хандықтарының институционалдық тетіктері мен әскери тәжірибелерін салыстыру. Жалпы заңдылықтар мен айрықша белгілерді анықтау үшін басқа көшпелі мемлекеттердің (Қоқан, Ноғай Ордасы, моңғол ұлыстары) тәжірибесін талдау. Картографиялық әдіс және талдау негізінде XVII-XVIII ғасырлардағы көші-қон ағындарының қозғалысын және негізгі шайқастар аудандары мен аумақтарды

бейнелеп көрсетуге мән берілді.

Зерттеу жұмысына сипаттау, тарихи сараптамалы талдау жасау, жүйелеу, тарихи құбылыстарды бағалау және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысында көтерілген мәселелер бойынша деректік мәліметтерді талдауға басымдық берілді. Ауызша дәстүрлер мен эпостардың – эпикалық поэмалардың үзінділерін жинау және жүйелеу ("Ақтабан шұбырынды", "Қорқыт ата" және т.б.). Халық шығармашылығындағы жоңғарлардың тұрақты сюжеттері мен бейнелерін сандық және сапалық талдау (Lee J. Y., 2016:47). Тарихнамалық әдіс – кеңестік, посткеңестік және Батыс авторларының түсіндірмелерін сыни тұрғыдан салыстыру. Идеологиялық парадигмаларды анықтау және олардың оқиғаларды қайта құруға әсерін бағалау.

Сондай-ақ Қазақ хандығының тәуелсіздігіне қатысты естеліктер мен жарлықтар және жоңғар шапқыншылығына қатысты Ресей мен Қытай сияқты басқа аймақтық державалардың жазбалары қарастырылды. Бұл әдістердің үйлесімі оқиғалардың хронологиясын қалпына келтіруге және әскери жорықтарды сипаттауға ғана емес, сонымен бірге хандықтағы шешім қабылдау механизмдерін түсінуге, оларды қоғамдық пікірмен және сыртқы саяси контекстпен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Саяси-құрылымдық (И.Е. Фишер, Р.С. Альжанова, К.З. Өскенбай) хандықтың тайпалық ұйымы мен хандардың сайлануы сыртқы агрессияға жұмылдыруға жарамсыз "тежеу және тепе-теңдік жүйесін" құрды деген идеядан туындайды. "Жетіжарғы", құрылтай тәжірибелері мен рулық вертикалды талдауға баса назар аударылады.

Әскери-техникалық (И.Е. Фишер, J.Y. Lee) қару-жарақ пен жауынгерлік тактиканы егжей-тегжейлі талдау: жоңғарларда артиллерия, білезік мылтықтары, ауыр атты әскердің екінші формасы бекітілген. Қазақ сарбаздары "соққы-кері қайтару" қағидаты бойынша соғысып, оларды ашық алаңда осал етті. Мәдени-әлеуметтік (Самашев, Әкімбеков) фольклорға, эпикалық поэмаларға және ауызша дәстүрлерге ("Ақтабан шұбырынды") мәселелеріне назар аударады. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда батырлардың ұжымдық жады мен батырлығының рөлі атап өткен. Ауызша дереккөздерді мазмұнды талдау әдістері қолданыған.

Салыстырмалы-өңірлік (М.К. Қойгелдиев, P.B. Golden, U.E. Bulag) Еуразияның көшпелі мемлекеттерімен: Ноғай Ордасымен, Қоқан хандығымен, Шайбанидтер қатынасымен салыстыру. Тұрақтылық пен осалдықтың жалпы факторларын анықтау: Климаттық циклдерге, мал шаруашылығы қатынастарының құрылымына, сыртқы сауда байланыстарына тәуелділікті аңғартады.

Постколониялық және сыни (Р.В. Ишмухамбетов, О. Жанымхан) тарихты қазіргі ұлттық мифтер контекстінде түсіндіруді қарастырады. Тәуке ханның "алтын ғасырын" идеализациялау тенденциясы сыни тұрғыдан талданады. Орыс және Қытай дереккөздерін талдауға "отарсыздандырылған" тәсіл ұсынылады. Хандықтың осалдығының себептерін – В.А. Моисеев мен К.А. Пищулина: құрылымдық орталықсыздандыру негізгі фактор ретінде көрсетеді. Ал,

Қойгелдиев пен Акимбеков: саяси бірегейлік жағдайында қару-жарақтағы технологиялық артта қалушылықты жеңуге болатынын айтады. Демографиялық шығындарды бағалауда - З. Самашев: 1723-1727 жылдардағы халықтың 30-40% - ы, С. Әкімбеков: ішінара қайта көшу мен шаруашылықты қалпына келтіруді ескере отырып, 20%-дан аспайтынын көрсеткен. Ресей мен Цин империясының рөлдерін – Левшин мен Ускенбай: Ресейдің азаматтығы-элитаның бір бөлігін құтқарған мәжбүрлі шара деп сипаттайды. Бадмаева Ресейдің бодандыққа итермелеу ықпалын күшейту құралы және отарлаудың себебі болғандығына уәж келтіреді. Дереккөздердің сенімділігіне – К.А. Пищулина, И.В. Ерофеева: Шығыс шежірелері мен орыс мұрағаттары бастапқы негізде зерттеулерде орын берілгенін қарастырады (Ерофеева, 2014:12). Насихат пен Жанымхан: ауызша әдебиетті қамтиды. Олар бұқаралық сана туралы түсінік бере келе, бірақ ғылыми сыни тұрғыдан түсінуді қажет етпеген.

Жоңғар қауіпінің аяқталу кезеңін – Жоңғар хандығын Цин империясының жеңуімен байланыстырады (Хафизова и др., 1989:17). Қазіргі зерттеушілер (С. Акимбеков, О. Жанымхан) жергілікті қақтығыстардың 1780 жылдарға дейін жалғасқанын атап өтеді. Құрылтай жинаған қолбасшылар мен батыр демократиясын түсіндіруде – М. Қойгелдиев құрылтайда ресурстарды жұмылдыруға қабілетті "көшпелі демократия" негізін көреді. К.А. Пищулина мен К.З. Ускенбай құрылтай моделі ауқымды әскери қауіп-қатерлер кезінде тиімсіз болды деп есептейді (Ибрагимов, 1998:528). Осылайша, Жоңғар шапқыншылығының тарихнамасы сыртқы агрессияның классикалық сипаттамаларынан саяси, әскери, әлеуметтік-мәдени және постколониялық аспектілерді қамтитын пәнаралық түсінікке жол ашты. Заманауи зерттеулер әртүрлі әдістемелерді синтездеуге тырысады, бірақ негізгі мәселелерде айқын және даулы тұстары да таусылар емес. Бұл тақырыптың ғылыми болашағын және археографиямен, ауызша дереккөздермен және салыстырмалы тарихи әдістермен одан әрі жұмыс істеу қажеттілігін көрсетеді.

XIX-XX ғасырдың басындағы кезең орыс шығыстанушыларының алғашқы жазбаларында (В.В. Веляминов-Зернов, В.В. Григорьев) Шығыс көшпелі мемлекеттер еуропалық отаршылдық дәстүрінің назары арқылы қарастырылды. «Бұл зерттеушілер жұмыстарында мұрағат, археологиялық материалдар мен өз көздерімен көрген-білгендерін жазды. Алайда, бұл еңбектердің өзі ресейдің империялық саясатының аясынан шыға алмады» (Жаппасов, 2014:7). Олардың еңбектері үзінді жазбаша дереккөздерге – Қытай шежірелеріне, Орынбор экспедициясының баяндамаларына және саудагерлердің әңгімелеріне негізделген (Golden, 2003:384). В.В. Веляминов-Зернов қазақ пен ойрат байланыстарының саяси аспектісіне баса назар аударып, қақтығыстардың түпкі себебі аумақтық талаптар мен тауар тасымал жолдары үшін күрес болды деп есептеді. Кеңес тарихнамасы (1930-1980 жж.) кеңес мектебінің тәсілдері (К.А. Пищулина, З. Сәнік, Ш.М. Ибрагимов және т.б.) "таптық күрес" теориясымен өрбіді: жоңғар жорықтары феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде түсіндірілді, ал батырлар мен билердің рөлі "кішігірім феодализм" призмасы арқылы түсіндірілді. "Қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдар" (1969 ж.) жұмыстары феодалдық қоғам дамуының жалпы моделі шеңберінде

саяси институттардың эволюциясын көрсетуді мақсат етті (Bulag, Fuerwa, 2022:1).

Өтпелі кезең (1990-2000 жж.) КСРО ыдырауымен Қазақстан тарихының ұлттық аспектілері зерттеулерге бағытталды. К.З. Ускенбай мен Н.А. Атыгаев "хан билігі" ұғымын қайта түсіндіріп, оның сайланбалы сипаты мен құрылтайдың рөлін атап өтті. А.И. Левшиннің Жоңғар шапқыншылығының әлеуметтік-экономикалық салдарына назар аударды: ауылдардың жойылуы, керуен жолдарының жоғалуы және жаппай көші-қон.

Қазіргі заманғы зерттеулер (2010-2025 жж.) Т. Тулебаев, Н.А. Атыгаев және С. Акимбековтің жарияланымдары қақтығыстың табиғи, демографиялық және әскери аспектілерін біріктіре отырып, таза саяси талдаудан асып түсті. Жоңғар және қазақ отрядтарының қозғалысын көрнекі түрде көрсету үшін алғаш рет цифрлық картография әдістерін (А.А. Сұлтанов) қолданылды. Қытай және моңғол шежіресі (Ж. Төлебаеваның аудармалары) оқиғалардың жергілікті нұсқаларын XVII–XVIII ғасырлардағы империялық статистикамен салыстыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы саяси тарихты, әскери істі, этнографияны және деректануды біріктіретін күрделі тарихи құбылысты пәнаралық түсінуде жатыр. Біріншіден, жұмыс жаңа зерттеу материалдары мен Шығыс шежірелерінің жақында жарияланған аудармаларына сүйене отырып (Хафизова, 1995:18), Жоңғар хандығының агрессиясымен байланысты негізгі оқиғалардың уақыты мен сипатын нақтылауға мүмкіндік береді. Екіншіден, Қазақ хандығының ішкі жай – күйін кешенді бағалауда рулық ұйымнан дипломатиялық қатынастарға дейін және кейінгі әдебиеттерде үзіндік сипатқа ие себеп-салдар байланыстарын құруға мүмкіндік береді.

Ғылыми маңыздылықтың маңызды аспектісі ретінде қалыптасқан идеяларды сынау және сыни тұрғыда тадау қажет. Тәуке хан кезіндегі "Алтын ғасырды" идеализациялау және посткеңестік зерттеулерде батырлардың шамадан тыс мадақтауға орын берілгенімен тарихи деректерді бұрмалауға жол берген. Зерттеу жұмысында Еуразияның басқа көшпелі мемлекеттерімен (Қоқан хандығы, Ноғай Ордасы) салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылатын болады, бұл қазақ-жоңғар қақтығысының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді (Gedeeva, Naktanov, 2016:1). Ауызша дәстүрлер мен эпостарды мазмұнды талдаудың заманауи әдістерін қолдануда, ұжымдық жадтың Тарихи оқиғалардың қалай қалыптасқанын және өткеннің қазіргі қабылдауына қалай әсер ететінін анықтайды.

Сонымен қатар, зерттеу қолданбалы сипатқа ие, зерттеу нәтижесін Қазақстан тарихында және оған неғұрлым жақын салаларда және сыни тұрғыдан түсінуге ықпал ететін білім беру бағдарламаларында, мұражай экспозицияларын түсіндіруде және ғылыми-танымал басылымдарды әзірлеу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Зерттеуде жоңғар шапқыншылығы бойынша ағылшын және орыс тіліндегі тарихнаманы кеңейтуге айтарлықтай үлес қосады.

Нәтижелер

Қазақ-жоңғар шапқыншылығы XVII және XVIII ғасырларда Қазақ хандығы мен Жоңғар хандығы арасында болған әскери қақтығыстарға жатады. Бұл

шапқыншылық Орталық Азия аймағына айтарлықтай әсер етіп, сол кезеңдегі билік динамикасы мен аумақтық бақылауды анықтады. Жоңғарлардың қазақ территорияларына алғашқы басып кіруі қазақ әскерлерінің бірқатар қарсы шабуылдары мен қарсы шабуылдарын тудырды. Өйткені екі тарап та Орталық Азияның кең далаларына үстемдік етуге тырысты. Құнды ресурстары мен сауда жолдары бар аймақтың стратегиялық маңыздылығы екі көшпелі елдер арасындағы қақтығыстардың қарқындылығын күшейтті.

Жоңғар басқыншылығы ықпалы әскери жаулап алудан асып түсті. Ол аймақтағы әртүрлі көшпелі тайпалар мен отырықшы қоғамдар арасындағы одақтарға, сауда келісімдеріне және билік құрылымдарына әсер етті. Жоңғар басқыншылығы XVII және XVIII ғасырларда Орталық Азияның саяси және әлеуметтік ландшафтын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды деп айтуға болады. Осы тарихи оқиғаны зерттеуге тереңірек үңіле отырып, зерттеушілер көшпелі империялардың динамикасы және олардың аймақтық тарихқа әсері туралы құнды ақпарат береді (Атыгаев, 2015:167).

Жазбаша және ауызша дереккөздерді, архив құжаттары мен заманауи зерттеулерді кешенді талдау нәтижесінде жоңғар шапқыншылығының өзгеру динамикасын (Муканов, 1991:64), Қазақ хандығының ішкі әлсіздіктерінің негізгі белгілерімен, сондай-ақ агрессияға және негізгі көшбасшылардың рөліне әсері анықталды.

Саяси орталықсыздануы - билік институтының әлсіздігі: хандардың үш жүзді номиналды түрде мойындады, бірақ әкімшілік аппараты болмады. Жүздер аралық қақтығыстар: Ұлы, Орта және Кіші жүздердің бәсекелестігі бірлескен шешімдер қабылдау қабілетін әлсіреттіп отырды. Рулық элиталардың күресі: сұлтандар мен билер көбінесе жеке мүдделерін ортақ мүдделерден жоғары қойды, бұл хандықтың барлық күштерін жұмылдыруға кедергі келтіргенмен Абылай ханның жан-жақты саясатты тең ұстап тұра алды (Насихат, Жанымхан, 2023:582).

Әлеуметтік-экономикалық факторлардың көшпелі мал шаруашылығының өмір салтына әсері. Ауыспалы климат пен жайылым қорына тәуелділік. Керуен саудасынан түсетін тұрақты емес кірістер: жоңғар жорықтары кезінде сауда жолдары үзіліп, өнім тапшылығы мен төлем қабілеттілігінің төмендеуіне әкелді. Қолөнер орталықтары мен бекіністі қалалардың болмауы: ауылдардың жойылуы материалдық мәдениеттің айтарлықтай жоғалуын алып келді. Әскери ұйым – өзін-өзі басқаратын рулық отрядтар: жауынгерлердің әр тобында өзіне сенімді басшысына тәуелділік болды, бұл бір командаға жедел бағынуды қиындатты. Соғыс қару тапшылығы: сарбаздардың бір бөлігі білте мылтықтарын қолданғанымен, садақтар, қылыштар мен найзалар негізгі қару болып қала берді. Бекіністердің жетіспеушілігі: тұрақты бекіністердің болмауы елді мекендерді ұзақ уақыт қорғауға мүмкіндік бермеді.

Әскери жұмылдыру-біріккен күшті ұйымдастыру үшін батырлар мен рулық басшыларын шақыра отырып, құрылтайларды өткізуді қиындатты. Билерге тиесілі бірыңғай күш пен қолбасшылық жасауда уақытша әскери құралымдарды қалыптастыру қиынға соқты. "Соққы мен шегіну" стратегиясын жазық жерлерде қолдану мүмкіндігі азайды, бұл қоршаған ортадан амалдауға мүмкіндік бермеді.

Бекіністі ауылдардың тактикасы – маңызды нүктелерде, асуларда, су айдындарында уақытша қорғаныс лагерлерімен қорғаныс жасауды қиындатты. Керуен жолдарын қорғау үшін орыс әкімшілігінен алынған зеңбіректерді орналастыру ауыртпашылығы сезілді. Дипломатиялық қадамдар-Ресеймен байланыс орнату: қазақ хандарын қорғауды және материалдық көмекті қамтамасыз ететін көмек туралы шарттар жасасу (1731 ж.). Елшіліктер Цин империялық соты: сыйлықтармен алмасу және хандықтардың ішкі істеріне араласпау туралы өтініштер жазуға тура келді. Бұхара және Хива хандықтарымен ынтымақтастық: экономикалық байланыстарды сақтауға мүмкіндік беретін уақытша сауда келісімдеріне мұқтаж болды. Халықтық күш ықпалы – батырлар мен билердің белсенді рөлі: олар жорық кезінде дала қолбасшылары болуына тез үйретті. Шоқан Уалихановтың бұл кезеңді жекпе-жекке сүйенген батырлар соғысы деп сипаттаған (Альжанова, 2011:5). Табысты әскери іс-қимылдар есебінен дәстүрлі хандық билер мен сұлтандар алдында халық көшбасшыларының беделінің өсуі байқалды.

Абылай (1711-1781 жж.) – жас кезінде жоңғарларға қарсы Бөгенбай бастаған дала қолбасшысы ретінде соғысқан. 1731 жылы құрылтай кезінде ол хан тағына үміткер ретінде ұсынылды, бірақ байыппен еркіндігін сақтай отырып, "ұлы Сұлтан" рөлін таңдады. Дипломатиялық мансабын дамытты: империялар арасында шебер тепе-теңдік сақтай отырып, Ресеймен және Цинмен байланыс орнатты (E-history.kz, 2014).

Халық басына төнген қатер бұлтын алғаш түрген Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Басентин Малайсары, Ошақты Саңрық, Шанышқылы Бердіқожа, Шақшақ Жәнібек, Беріш Есет, Керейіт Тайлық, т.б. батырлар еді. Бұларды халықты жауға қарсы жұмылдырды, елдің еңсесін көтеріп, есін жиғызды, кек алуға шақырды. Қабанбай батыр (1690-1767 жж.) – "Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама" жылдары қазақ жеріне төнген қауіптің бетін қайтарған атақты қолбасшының өзі және Бұланты мен Аягөз шайқастары кезіндегі негізгі дала қолбасшысына айналды. Отрядта қатал тәртіптілігімен ерекшеленді, жауынгерлерді жеке үлгісімен ынталандыра білді. Аңыз бойынша, ол бірнеше ондаған жоңғар қолбасшыларының басын алғаны, жаудың мысын басып, көңіл-күйін түсірді.

Жалпы жоңғар жорығы жайындағы деректерге сүйенер болсақ Зейнолла Сәніктің мына бір еңбегінде Шығыс аймағында өткен қазақ-жоңғар соғысы жайындағы «Шаған» шайқасы деп аталатын қанды соғысқа қатысты бірнеше деректер келтірген екен. Бұнда қарап отырсақ Тарбағатай өңірінде болған деп айта аламыз. Бұл еңбекте былай делінген: «Найманның тоғызының бірі бура деген ел сол тұстар арғынмен іргелес жүреді. Осы бура деген елдің Ақпантай дейтін қайсар, ержүрек батыры Шаман өзенін қоныстанады екен. Шабуылшылар соғысты Балкаштан бастап, Шыңғыстың сыртындағы Шаған бойына келгенде монғолдың жорық басы ханы, әрі шеп бұзар батыры хан Доржы табандап соғысып, екі жақ бірін-бірі ығыстыра алмай, жеті сөтке қанды шайқас жасайды. Тіпті алдап қашқан болып, Қоңыр таудың өңіріне бекініп, қазақтарды ауыр шығынға ұшыратады. Осындай қиян-кескі жағдайда Абылай хан осы майдандағы шешуші міндетті Қабанбай басшылығындағы орта жүз жасағына міндеттеп, әр бағытта киліккен жауға әр жүзді бөліп орналастырады. Абылай хан

осы соғыста жаудың шебін бұзып, қамалын қиратып, моңғолдың қырғи атанған батыры Арқауылды тірі ұстап немесе өлтірген адамның ерлігін ерекше құрметтеп, сыйлаймын деген бұйрығын жариялайды. Әрі Қабанбай бастаған барлық ақылшы билерімен және батырларымен кеңеседі. Сонда Қабанбай мынадай соғыс тактикасын ұсынады: «Өте қалың қолмен соғыспай, адам мен атты тынықтыра отырып, Орта жүздің әрбір батыры қол астындағы жасақтарымен алма-кезек соғыс жасасын. Сонда адам тың, ат әлді, шығын аз болады. Ал жау жак үрдіс соққыдан әлсірей береді. Әрбір майданға кезекпен жауапты болған батырлар соғыс өнерін көрсетіп, тапжылмай соғысып, егер әлі жетпестей болса, сездірмей, басқа жасақбасыларына хабарлап, майданды шеттеп босатып беріп, еппен шегініп шықсын. Майдандағы батырлардың барлығы біртұтас қолбасшылыққа бойұсынсын, үш майданға ханның өзі қолбасшылық етсін. Өйткені батырлардың да қажып, шалдығу немесе өлімжітім болып, жаралану сияқты жәйттері кезіге калса, өзара сәй- кесіп отыруға тура келеді» (Сәнік, 1991: 48-49). Бас қосуға қатынасқан батырлар мен ақылшылар түгелдей бұл жобаны бір ауыздан қабылдайды.

Бөгенбай (1680-1778 жж.) – 1710 жылы құрылтайда Орта жүздің біріккен қолбасшысы болып Бұланты маңындағы қорғанысты басқарды, онда жасырын соғысы пен тиімді қарсы шабуылдардың аралас тактикасын қолданды. Жоңғарларды жеңгеннен кейін ең ықпалды қолбасшылардың біріне айналды және әрдайым Абылайға қолдау көрсетті.

Наурызбай мен Райымбек – Оңтүстік Қазақстан халқын соғысқа қарсы жұмылдыруда шешуші рөл атқарған жергілікті би және дала басшылары. Азық-түлік жинауға, тылдағы қамтамасыз етуді ұйымдастыруға және Бұхара әмірлігімен келіссөздерге жауапты болды. Есет пен Қармақшы – сауда жолдарын қорғаған Сырдариядағы керуен күзетшілерінің басшылары ретінде танылды. Су ағыны үшін нығайтылған бекеттер мен канал жүйелерін салуға бастамашы болды. Аталған нәтижелер жоңғар шапқыншылығы қазақ хандығының саяси құрылымындағы, әскери ұйымындағы және дипломатиялық тәжірибелеріндегі елеулі өзгерістердің бастамасына айналғанын көрсетеді. Анықталған хронологиялық кезеңдер, ішкі әлсіздіктер, бейімделгіш реакциялар мен батырлық қайраткерлер қазақ халқының одан әрі мемлекеттілігі мен ұлттық санасына айқындаушы әсер еткен кезеңнің тұтас бейнесін қалыптастырды. Орбұлақ шайқасы Жәнібек ханның басшылығымен Қазақ-қырғыз отрядтары бұқтырмалап, жасырын соғыс тізбегін жалғастыра отырып тар шатқалға апаруы. Шектеулі кеңістік жоңғарлардың сандық артықшылығын теңестіріп, қазақтардың жау отрядтарына дәл соққы беруге мүмкіндік берді (Фишер, 1774:631). Жер бедерін жақсы білетін жергілікті жер тұрғындарын ізкесушілікке пайдалану маңызды болды: олар жоңғарларды тар дәлізге қамап, онда жоңғарлардың атыс қаруы жақын қашықтыққа байланысты тиімділігін жоғалтты. Мұндағы "соққы жасап – шегіну тактикасы" тиімді пайдаланылды. Атты әскер қалтарыстан шатқалдардан шығып, соққы беріп, тар жерден шығуын шектеп бірден тойтарыс беріп отырды. Жоңғар шебінің бөлінуіне әкеліп, дүрбелеңге алып келді. Осы амадың нәтижесінде жоңғар әскерін көптеген шығынға ұшыратуға мүмкіндік берді. Тарих сахнасында дәл осы сәт қазақ әскерінің батылдығы мен тәртібі XVII ғасырдағы және кейінгі шайқастарына

үлгі болды.

Аягөзде қазақ күштері алғаш рет үш жүздің біртұтас майданын ұйымдастыруға мүмкіндік туғанымен, бірақ жедел кері байланыстың және тез ұйымдастырудың осыладығынан жалпы соғыс нәтижесіз аяқталды. Жоңғарлар барлауды тиімді пайдаланып, қазақ әскерінің осал тұстарын тез анықтап, жаңа жоспар құрып, оңтайлы есептеулерді пайдаланып, сол қапталды айналып өтуге күштері жетті. Азық-түлік қоры күтілетін керуен жолы басып алынды және атты әскердің бір бөлігі негізгі күштерден ажыратылды. Тылдағы қауіпсіздіктің бұзылуы ұйымдаспауға әкелді. Қатардағы жауынгерлер жау армиясын толығымен саябырсығанға дейін шегінумен болды. Аягөз сәтсіздігі сенімді логистикалық қолдаусыз және нақты қолбасшылықсыз, тіпті үш жүздің біріккен күші де жеңіліске ұшырайтынын көрсетті. Стратегиялық тұрғыдан бұл шайқас кейіннен әскер шоғырландыру үшін сабақ болды. 1718 жылдан кейін құрылтай негізгі байланыс пен қосалқы жолдарды бақылауға алуға ерекше назар аудартты.

Бұлантыда Бөгенбай мен Қабанбайдың нақты жоспарлауының арқасында әскери күштің алға басуының шекті қадамына айналды. Олар өзен жағасында ашық жазықты таңдады, онда жоңғар әскері қатты соққыдан артықшылығын жоғалтты. Қазақтар жалған шегінуді қолданып, жоңғарлардың негізгі бөлігін алдын ала дайындалған арықтарда және ауыр атты әскердің қарсы шабуылдарын жеңіл атты әскердің қылыштар мен найзалардың күшімен жаудың негізгі бөлігін кесіп тастады. Бұл тек тапқырлықты ғана емес, сонымен қатар жоғары садақ атуды да қажет етті: дәл, дәйекті атыс жаудың жаяу әскерінің тәртібін бұзды, атыс қаруының маңыздылығы жоңғарларға үшін садақтарды жаңбырша жауы, олардың құрылымдарын біржолата ыдыратты. Бұланты жеңісі барлық әскер шебінде барлау, тактика мен өзара қолдауды сауатты біріктіру арқылы, тіпті атыс қаруын тиімді пайдалану жағынан басымдыққа әкеліп, жауды қуып шығуға болатындығын көрсетті.

Анырақай үлкен алапат соғыстың ширегі болды: жоңғарлар барлық күштерін қазақтарға қарсы жұмылдырды. Қазақтар Аягөз бен Бұлантыдан сабақ алып, Балқаш маңындағы биік ауданда қорғаныс ретінде таңдады. Онда төменгі су айдыны жоңғардың жаяу әскерінің сап түзеп жүруіне кедергі келтіріп, шебін бұзды. Үш асудағы тасадан мен тылдағы кенеттен қарсы шабуылдардың үдейе түсуі, жаудың негізгі күштерін қоршауға мүмкіндік берді. Ресейден алынған артиллериялық зеңбіректер маңызды рөл атқарды: арбаларға орнатылған шағын зеңбіректер жаудың негізгі ұйысқан жерін талғандауға мүмкіндік беріп, бұл жоңғар атты әскері үшін күтпеген жәйт болды. Анырақай жеңісі артынша келіссөздерге жол ашып, жоңғарды бітімге келу қажеттілігінің алдына қойды.

Мұнда жоңғар жорықтарының ауыр зардаптары тиіп, ресеймен байланыстың негізгі бағыттары жүрді. 1620-30 жылдары ойрат тайпаларының барымташылық пен басқыншылық әрекеттерінің кесірінен Ертіс маңындағы жерлері және қазақ ауылдарын ығытыру басталғанын (Златкин) еңбегінде атап өтеді. Шығыс Қазақстандағы шығындарға ауылдардың қирауы, сауда жолдарындағы бекіністердің жойылуы және көшпенділердің мәжбүрлі көшуі жүрді. Жоңғар әскері асуларда уақытша бекіністер шебін құрды, бұл жорықтардың қарқындылығын төмендеткенімен, керуен саудасының тоқырауына әкелді.

Жетісуда көптеген ауылдарды ұзақ мерзімді қоршау жүріп жатты. Суару каналдарының жойылуы егіншіліктің қатты құлдырауына алып келді, ал шопандар Жетісуға немесе солтүстікке, Ресей шекарасына кетуге мәжбүр болды. Түркістан және Ташкент сауда орталықтары керуендермен байланысын біраз уақытқа жоғалтты. Дегенмен, көші-қон бұхаралықтармен және қалмақтармен мәдени алмасуға ықпал етті. Өңір қазақтардың артқы базасына айналды: мұнда азық-түлік пен мал жинау ұйымдастырылды. Жоңғар жорықтары ауылдарды қиратты, бірақ бекіністі күзет бекеттері жабдықтарды ішінара сақтауға мүмкіндік берді. Сырдарияда бірнеше байлардың уақытша бекіністері пайда болды, онда билер сауда-саттықты реттеп, азық-түлік жарналарын бөлді. Орта және Кіші жүзден келген қазақтар мұнда жасырын соғыс жүргізді. Тар өзен аңғарлары мен сексеуіл тоғайлары табиғи қалқан ретінде қызмет етті. Анырақайда жоңғарларды талқандағаннан кейін көптеген отбасылар туған жерлеріне оралды, жайылымдар мен сауда жолдары қалпына келтіріліп, Жетісуға қарағанда тезірек ес жиып алды.

Кесте 1. Аймақтар бойынша әлеуметтік-экономикалық өзгерістер

Аймақтар	Демографиялық өзгерістер	Экономикалық салдары
Шығыс Қазақстан	Халықтың 25-30%-ға төмендеуі	Керуен саудасының құлдырауы, ауылдардың күйреуі
Жетісу	Солтүстік пен Оңтүстікке жаппай көші-қон	Суармалы жерді жою, көшпелі мал шаруашылығына көшу
Сырдария	Уақытша босқындар лагерлерінің өсуі	Бекіністердің пайда болуы, орталықтандырылған азық-түлік жинау
Орталық Қазақстан	Шағын жасақтардың партизандық соққылар жасауы	Жергілікті базарларды нығайту, жайылымдарды жедел қалпына келтіру

Жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде басталған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер өңірлік еңбек бөлінісінің негізін қалады, сауда бағыттарын өзгертті және жаңа әкімшілік тәжірибелердің қалыптасуына ықпал етті. Әр аймақ өзінше бейімделді, бірақ тұтастай алғанда "ұлы отан соғысы жылдарындағы" тәжірибе оқшауланған көшпелі қоғамнан өзара байланысы жетік аймақтардың икемді жүйесіне көшуді жеделдетті (Sametova, Alpysbes, 2018:57).

Қазақ және Жоңғар хандықтарын салыстыру әскери қақтығыстар барысына шешуші әсер еткен бірнеше негізгі айырмашылықтарды анықтайды. Саяси орталықтандыру Жоңғар хандығы биліктің нақты иерархиясына ие болды: хан мен хунтай тұрақты армияны басқарды, үнемі жұмыс істейтін әкімшілік аппараты мен салық жинады. Қазақ хандығында хан билігі рулық кеңестер мен

құрылтайдың күшімен бетпе-бет келді, бұл шабуыл қаупі кезінде жедел шешімдер қабылдауды баяулатты.

Әскери ұйым және технология жоңғарлар бекіністерді қоршау үшін білте мылтықтар мен зеңбіректі, кәсіби дайындалған атты әскерлер мен инженерлік бөлімшелерді енгізді. Олардың жорықтары бекіністер арқылы хат-хабар айналысымен бірге жүрді. Қазақ жасақтары жоғары ұтқырлықпен және садақ ату шеберлігімен ерекшеленді, бірақ "ұлы отан соңысы жылдары" олардың дәстүрлі "соққы – шегіну" тактикасы жоңғарлардың атыс үстемдігіне қарсы тиімділігін жоғалтты.

Жоңғарлардың экономикалық негіздері Шығыс Түркістанның құнарлы жерлерін бақылап, азық-түлік қоймаларын құрды, бұл оларға бірнеше айлық науқандарды қолдауға мүмкіндік берді. Қазақтар маусымдық жайылымдар мен керуен саудасына сүйенді, ол соғыс жылдарында қатты зардап шеккен болатын. Астық пен жем-шөптің тұрақты жеткіліксіздігі қазақ ауылдарын ұзақ қорғауға мүмкіндік болмады.

Мәдени-идеологиялық фактор жоңғарларда мемлекеттік діни культтар мен ұйғыр графикасындағы жазуы болды. Бұл элитаның бірлігіне және бүкіл хандық ауқымында ресурстарды жұмылдыруға ықпал етті. Қазақ хандығында ауызша құқықтық нормалар жинағы "Жеті жарғы" және салт-дәстүр біріктіруші факторға айналды, бірақ оның әсері тікелей қауіп төнген сәттерде ғана көрініс тауып, одан әрі нығайды.

Қазақ хандығы сыртқы агрессияның қысымымен біртіндеп дамып келе жатқан шоғырландыру тетіктерін тудырды. Құрылтай бірлестік алаңы ретінде 1710 ж. Алғашқы жалпықазақ құрылтайы шұғыл қажеттілік кезінде барлық үш жүздің өкілдері ортақ стратегияны әзірлеуге қабілетті екенін көрсетті. Кейінгі құрылтайлар тиімділіктің жеткіліксіздігінен зардап шеккенімен, тұрақты жиындар дәстүрінің өзі саяси мәдениетке орнықты. Батырлар мен билердің сайын даласындағы рөлі батыр қолбасшылардың (Бөгенбай, Қабанбай) Хан мен теңесетін беделге ие болды. (Масанов Н.Э.) пікірінше «қазақи биліктің қалыптасуына өзіндік табиғи ерекшеліктер әсер еткендігіне» назар салады (Ишмухамбетов, 2020:90). Әр жүздің ішінен жорыққа жинау мен ресурстарды жұмылдыра үйлестіре алатын "әскери элита" тобы құрылды. Бірлескен құқықтық нормалардың пайда болуы Тәуке ханнан кейінгі "Жеті жарғы" жобасы шабуыл кезінде жауынгерлердің міндеттеріне, салықтарды жинау тәртібіне және керуен саудасын реттеуге қатысты неғұрлым біріздендірілген қаулылар түрінде дамыды (Ахмет, 2019:27). Бұл нормалар ауызша таратылғанымен, үш жүздің аралық байланыстарын нығайтты. Дипломатиялық қарым-қатынас қазақ хандарының Ресей протекторатына кіру бастамасы (1731 ж.) және бір мезгілде Цин империясымен келіссөздер жүргізу ішкі ұйысу үшін қажет болды және олар сыртқы одақтардың прагматикалық қадамдарын көтті. Сыйлықтармен алмасу және "достық туралы шарттар" жасасу Қазақ хандығының саяси белсенді субъект ретіндегі идеясын қалыптастырды.

Жоңғар шапқыншылығының тәжірибесі Қазақ хандығын неғұрлым жетілдірілген саяси және құқықтық институттар құруға, сондай-ақ өңірлік одақтардың халықаралық жүйесіне интеграциялауға мәжбүр еткен қозғаушы тетікке айналды. Бұл өзгерістер кейіннен қазіргі қазақ мемлекеттілігінің

қалыптасу жолдарын айқындады.

Қорытынды

XVII және XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы қазақ хандығының саяси және әскери-әлеуметтік эволюциясындағы бетбұрыс болды. Ғылыми зерттеулердің көбеюі дағдарыс пен хандықтың кейінгі шоғырлануы сыртқы факторлар мен ішкі қайта құрулардың өзара әрекеттесуіне байланысты болғанын көрсетеді. Бұл қос құрылым-сыртқы қауіп және ішкі реформалар – осы кезеңге тән жойылу, бейімделу және мемлекеттік құрылыс динамикасын түсіндіруге болатын тиімді жақтарын ұсынады.

Сырттай, Жоңғар мемлекетінің орталықтандырылған, әскери дамыған держава ретінде көтерілуі қазақ даласына тұрақты стратегиялық қауіп төндірді. Жоңғар мемлекетінің салыстырмалы түрде дамыған әскери ұйымы, оның ішінде атыс қаруын қолдану және атты әскердің стандартталған тактикасы оған алғашқы қақтығыстарда шешуші артықшылық берді. Жоңғар хандығының күшеюінің тағы бір себебі - оның сол тұстағы халықаралық жағдайы қолайлы болды. Жоғарыда айтылғандай Қазақ жеріне жорық жасай отырып, жоңғарлар Ресей мен Қытай империясының қолдауын тапты, олармен бейбіт келісім-шарт жасасты. Алайда, Қазақ елінің 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды» апатына ұшырауының бас себебі оның сол тұстағы ішкі жағдайымен байланысты еді. Қазақ хандығы саяси бытыраңқылықпен және тайпалық одақтың орталықтан тепкіш үрдістерімен күресті. Созылмалы орталықсыздандыру, тайпааралық бәсекелестік және мылтық қаруын салыстырмалы түрде шектеулі енгізу жоңғар әскерлері пайдаланған құрылымдық осалдықтарды тудырды. XVIII ғасырдың бірінші ширегінде Қазақ хандығы зор саяси және экономикалық дағдарысқа ұшырады. Сол бір қысылтаяң уақытта халық есін жиып, өз басына күн туғанда ұлт намысын, атажұртын қорғауға тағдырын өз қолына алып, азаттық күреске шықты.

Алайда қақтығыстың ұзаққа созылған сипаты Қазақ мемлекетіндегі институционалдық инновациялар мен саяси оқытудың катализаторына айналды. Қазақ тарихи жадында "ұлы апат" (Ақтабан Шұбырынды, Алкакол Сулама) ретінде жазылған ұжымдық жарақат – қазіргі заманғы дискурста шапқыншылыққа қарсы "Ұлы Отан соғысы" деп жиі түсіндіріледі – реформалардың катализаторы болды. Бұған жауап ретінде қазақ көшбасшылары басқару мен жұмылдырудың жаңа түрлерімен тәжірибе жасап көрді. Тұрақты құрылтайдың (кеңесу жиналысының) құрылуы жүздер арасындағы стратегияны үйлестіру, элиталар арасындағы дауларды шешу және жалпы әскери мақсаттарды заңдастыру үшін форумды қамтамасыз етті. Сонымен қатар, әскери көшбасшылардың маңыздылығы мен беделі артты, бұл меритократиялық қолбасшылыққа және Қарулы контингенттерді үздіксіз соғыс жағдайында кәсібилендіруге кеңірек ауысуды көрсетті.

Дипломатия өмір сүрудің және түпкілікті шоғырланудың қосымша тірегі болды. Хандық прагматикалық келіссөздер жүргізіп, көршілес империялармен, ең алдымен солтүстік-батыста Мәскеу/Ресеймен және шығыста Цин империясымен одақтасуға ұмтылды. Бұл дипломатиялық қадамдар бірнеше мақсаттарды көздеді: әскери көмек немесе кем дегенде бейтараптықты

қамтамасыз ету, сауда мен стратегиялық тауарларға (қару-жарақты қоса алғанда) қол жетімділікті арттыру және дала мемлекеті үшін стратегиялық тереңдік құру үшін Ресей мен Цин арасындағы геосаяси бәсекелестікті пайдалану. Мұндай сыртқы тепе-теңдік әскери бейімделуді алмастырған жоқ, керісінше оны күшейтіп, Қазақ мемлекеттік басқаруын кеңірек Еуразиялық дипломатиялық өріске енгізді.

Жоңғарлардың шапқыншылығы қазақ хандығының құрылымдық әлсіздіктерін ашқан дағдарысты тудырды, бірақ бір мезгілде бейімделу реформаларын жүргізуге итермеледі. Құрылтайды институттандыру, әскери басшылықтың рөлін арттыру, Ресеймен және Цин империясымен дипломатияны стратегиялық пайдалану, сондай-ақ қуатты мәдени әңгімелермен нығайтылған үш жүз жүйесін шоғырландыру арқылы хандық біртұтас саяси тәртіптің негізін қалады. Жалғасып жатқан қақтығыстың қысымымен болған бұл оқиғалар қазақ мемлекеттілігінің одан әрі даму траекториясын және оның ерте Қазіргі ішкі Азиядағы кеңірек геосаяси өзгерістерге интеграциялануын айқындады.

Әдебиеттер тізімі

Ахмет А.Қ. Хан – қазақ мемлекетінің ең жоғарғы билік иесі. «Жошы ұлысы және сарайшық - қазақ мемлекеттілігінің бастауында» //Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Ә.Қ. Мұқтар, Ө. Қанай - Алматы, 2019. - 439б./27

Акимбеков С. «Казахское ханство. Джунгарский вопрос». – Алматы: Qalam, 2025. -450б.

Атыгаев Н.А. Казахское ханство в потоке истории. – Алматы: «Издательство Елтаным», 2015. – 167б.

Альжанова Р.С. Историческое значение института батырства и тактика военных действий казахских батыров в казахско-джунгарских войнах. Вестник Евразийского гуманитарного института. – Астана. 2011, № 2. – 5б.

Әбдәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы ерте дәуірден бүгінге дейін. "Республикалық баспа кабинеті" – Алматы, 1997. – 402б.

Жаппасов Ж.Е. XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы. – Алматы., «Қазақ университеті» 2014. – 7б.

Ускенбай К.З., К.А. Пищулина, Н. Атығай. Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес. //Тұған өлке. Тарих. Өлкетану. Мұрағат. 1(6) 2006. – 52б.

Левшин А.И. «Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей». гл.3. «Карла крайл». С.-Петербург - 1832 г. – 39б.

Моисеев В.А. Жоңғар хандығы және XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтар. – Алматы, 1991. – 238б.

Макшеев А. Карта Джунгарии составленная шведом Ренатом во время его плена у калмыков с 1716 по 1733 год. СПб. 1881.-16.

J. Y. Lee. Were the historical Oirats “Western Mongols”? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols //Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. – 2016. – 47.

Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-

1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах/ Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 126.

Ибрагимов Ш.М. Қазақтар мен ойраттар: дереккөздер мен зерттеулер. – Алматы, 1998. - 528б.

Иванов П.П. Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVIII в. / Труды Архива востоковедов Института восточных рукописей РАН. Вып.1. М., 2011.- 143б.

Ишмухамбетов Р.В. Ханская власть и внутренние «служилые» группы в Букеевской орде казахов (по данным архивов Оренбурга, Астрахани и Казахстана). // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2020. № 1 (33). - 90–100бб. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>

Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII - начале XX веков. Алма-Ата, 1991, – 64б.

Насихат Н., О. Жанымхан. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар. Otan tarikh. Vol. 26. Is. 3, pp. 582-593, 2023. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593

«Тарих. Философия» сериясы. № 1(89), (2018) ISSN 2518-7236. - Қарағанды, 2018. – 57б.

Сәнік З., Б. Садыхан, Қаракерей Қабанбай. Алматы: Жазушы, 1991. – 140б.

Фишер И.Е. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания всей земли российским оружием. Санкт-петербург: Императорская Академия Наук, 1774. 631б.

Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Часть 1. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 17б.

Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. - Алматы: Ғылым, 1995. 18б.

Tulebaev T. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. //Bylye Gody, 2016, Vol. 41, Is. 3. pp. 753-760.

Bulag U.E., & D. Fuerwa, (2022). *OIRAT'S BLESSING CULTURE*. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>

Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century // E-history.kz. 2014.

Golden P.B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. – Routledge, London. 2003. p 384.

Gedeeva D., K. Naktanov, *The History of Kalmyks*. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>

Sametova G., M. Alpysbes. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society // Қарағанды университетінің хабаршысы.

Гаухар Батырбеккызы¹, Куаныш Нургазы^{2*}

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова (Шымкент, Казахстан)¹

Университет Шакарима (Семей, Казахстан)²

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОГО КОНФЛИКТА

Аннотация. В статье анализируются ход и отдельные аспекты джунгарских нашествий на территорию Казахского ханства в XVII–XVIII веках. На основе новых исторических данных, современных исследований и материалов устных шежире (источников) проводится сравнительный анализ социально-экономического развития двух государств, выявляются причины возникновения конфликта, а также факторы, обусловившие поражения казахов на начальном этапе войны.

Несмотря на то, что всестороннее изучение предпосылок и последствий джунгарской экспансии остается непрерывным процессом, сегодня исследование отдельных вопросов этого противостояния приобретает особую актуальность, выступая гражданским долгом отечественных историков. В работе охвачены ключевые этапы джунгарского нашествия, при этом особое внимание уделено сравнительно-историческому методу. На основе обзора научной литературы авторами представлена краткая историография темы, отражающая как дискуссионные вопросы, так и эволюцию исследовательских взглядов — от ранних письменных памятников до новейших изысканий.

Показано, что, вопреки внешней агрессии, казахские правители стремились сохранить традиционный уклад жизни кочевого общества, а сами столкновения существенно повлияли на трансформацию и укрепление институтов государственности. В эти критические периоды превентивные меры ханов, султанов и батыров, а также консолидация народа сыграли ключевую роль в защите независимости. Целью исследования является комплексный анализ ключевых проблем Казахского ханства в период джунгарского нашествия и оценка их влияния на политическую, социальную и культурную трансформацию казахского общества. Регулярное введение в научный оборот новых архивных данных обуславливает необходимость их систематизации и всестороннего анализа в рамках данного исследования.

Ключевые слова: казахско-джунгарский конфликт, джунгарское нашествие, военачальники казахского войска, история Казахстана, военная стратегия, Казахское ханство.

Gauhar Batyrbekkyzy¹, Kuanysh Nurgazy^{2*}

M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan)¹, Shakarim University (Semey, Kazakhstan)²

POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF THE KAZAKH-DZUNGAR CONFLICT

Abstract. The scientific article analyzes the course and specific aspects of the Dzungar invasions into the territory of the Kazakh Khanate during the XVII–XVIII centuries. Based on new historical data, contemporary studies, and oral *shejire* (sources), the paper provides a comparative analysis of the socio-economic development of both states. It identifies the root causes of the conflict and outlines the factors that led to the defeats of the Kazakhs during the initial stages of the war.

Although a comprehensive study of the prerequisites and consequences of the Dzungar expansion remains an ongoing scholarly process, investigating specific issues of this confrontation holds particular relevance today, serving as a civic duty for national historians. The study covers the key phases of the Dzungar invasion, placing a special emphasis on the comparative-historical method. Through a review of the scientific literature, the authors present a concise historiography of the topic,

reflecting both debated issues among researchers and the evolution of scholarly perspectives from early written records to the latest modern findings.

The paper demonstrates that despite external aggression, Kazakh rulers and military leaders strived to maintain the traditional way of life of the nomadic society, and the conflicts themselves significantly influenced the transformation and strengthening of state institutions. During these critical and turning points in history, the preventive measures organized by khans, sultans, and batyrs, along with the consolidation of the people, played a pivotal role in defending freedom and preserving statehood. The purpose of the research is to conduct a comprehensive analysis of the core problems faced by the Kazakh Khanate during the Dzungar invasion and to assess their impact on the political, social, and cultural transformation of Kazakh society. The continuous introduction of new archival data into scientific circulation necessitates its systematization and comprehensive analysis within the framework of this study.

Keywords: Kazakh-Dzungar conflict, Dzungar invasion, military leaders of the Kazakh army, history of Kazakhstan, military strategy, Kazakh Khanate.

References

Abdakimuly A. History of Kazakhstan from ancient times to the present day. – Almaty: Republican printing office, 1997. – 402 p.

Akhmet A.K. Khan - the supreme authority of the Kazakh state. «Joshy ulus and palace - at the beginning of Kazakh statehood» // Materials of the International Scientific and Practical Conference. – Almaty, 2019. – P. 439.

Akimbekov S. Kazakh Khanate. Dzhungar question. – Almaty: Qalam, 2025. – 450 p.

Alzhanova R.S. The historical significance of the institution of heroism and the tactics of military actions of Kazakh heroes in the Kazakh-Dzungarian wars // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. – Astana, 2011. – № 2. – 5 p.

Atygaev N.A. The history of the Kazakh khanate. – Almaty: Izdatelstvo Eltanym, 2015. – 167 p.

Bulag U.E., Fuerwa D. Oirat's Blessing Culture // Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project. University of Cambridge, 2022. – URL: <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>

Canik Z., Cadyxan B. Karakerey Kabanbay. – Almaty: Writer, 1991. – 140 p.

Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century // E-history.kz. – 2014.

Erofeeva I.V. Epistolary legacy of the Kazakh right-wing elite 1675–1821. A collection of historical documents in 2 volumes. – Almaty: JSC ABDI Company, 2014. – 12 p.

Fisher I.E. Siberian history from the discovery of Siberia to the conquest of all the land with Russian weapons. – Saint-Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1774. – 631 p.

Gedeeva D., Naktanov K. The History of Kalmyks // Apollo - University of Cambridge Repository, 2016. – URL: <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>

Golden P.B. Nomads and their Neighbors in the Russian Steppe. – London: Routledge, 2003. – 384 p.

Hafizova K.Sh. Chinese diplomacy in Central Asia. XIV-XIX centuries. – Almaty: Gylym, 1995. – 18 p.

Hafizova K.Sh., Moiseev V.A. Qing Empire and Kazakh Khanate. Second half of XVIII - first third of XIX century. Part 1. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 17 p.

Ibrahimov Sh.M. Kazakhs and Oirats: sources and studies. – Almaty, 1998. – 528p.

Ishmukhambetov R.V. Khan's power and internal «servant» groups in the Bukeev Horde of Kazakhs // Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University. – 2020. – № 1 (33). – Pp. 90–100. – URL: <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>

Ivanov P.P. Central Asia and Kazakhstan in the second half of the 18th century // Trudy Archive of Eastern Manuscripts Institute of Eastern Manuscripts RAN. – Moscow, 2011. – Vyp. 1. – 143 p.

Lee J.Y. Were the historical Oirats «Western Mongols»? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols // Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. – 2016. – № 47.

Levshin A.I. Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaysat hordes and steppes. Ch. 3. – St. Petersburg, 1832. – 39 p.

Maksheev A. Map of Dzungaria compiled by the Swede Renata during his captivity in the Kalmyks from 1716 to 1733. – St. Petersburg, 1881. – 1 p.

Moiseev V.A. Dzungar Khanate and Kazakhs in the XVII-XVIII centuries. – Almaty, 1991. – 238 p.

Mukanov M.S. Ethnic territory of the Kazakhs in the 18th - early 20th centuries. – Alma-Ata, 1991. – 64 p.

Nisikhat N., Janim Khan O. Kazakh folklore in China: historical songs and legends related to Abylai Khan // Otan tarikhy. – 2023. – Vol. 26. – Is. 3. – Pp. 582-593. – URL: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593

Sametova G., Alpysbes M. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries // Newsletter of Karagandy University. «History. Philosophy» series. – Karaganda, 2018. – № 1(89). – 57 p.

Tulebaev T. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists // Bylye Gody. – 2016. – Vol. 41. – Is. 3. – Pp. 753-760.

Uskenbay K.Z., Pishchulina K.A., Atygai N. Kazakh and Dzhungar khanates: peace and confrontation // Native land. History. Local history. Archives. – 2006. – № 1(6). – 52 p.

Zhappasov J.E. Historiography of Kazakh-Russian relations in the 16th-18th centuries. – Almaty: Kazakh University, 2014. – 7 p.

Авторлар туралы мәлімет

Гауһар Батырбекқызы – PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Қазақстан, Шымкент

Қуаныш Нұрғазы – докторант PhD, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

Сведения об авторах

Гаухар Батырбекқызы – PhD, доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Қуаныш Нұрғазы – докторант PhD, Университет Шакарима, Семей, Казахстан.

Information about authors

Gaukhar Batyrbekkyzy - PhD, associate professor M. Auezov South Kazakhstan university, Kazakhstan, Shymkent

Kuanysh Nurgazy – PhD candidate, Shakhim University, Semey, Kazakhstan

Редакцияға түсті 15.04.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 11.06.2025

Жариялауға қабылданды 27.06.2025